

Tomasz Butkiewicz

Berlin, Niemcy

**UCIECZKA, STRACH, UPOKARZANIE,
PONIŻANIE, OŚMIESZANIE. ŻYDOWSKA ODYSEJA
W IKONOGRAFII NIEMIECKICH ŻOŁNIERZY
Z LAT 1939–1941**

Na wstępie autor pragnie poinformować, że niniejszy artykuł został przygotowany na podstawie ikonografii dokumentującej odyseję społeczności żydowskiej w Polsce z lat 1939–1941. Dobrane przez autora zdjęcia wprowadzają czytelnika w zdarzenia pierwszych dni i tygodni prowadzonej przez Niemców II wojny światowej, a następnie działań militarnych przeciwko Sowietaom. Zauważymy na nich strach, upokorzenie, poniżanie, ośmieszanie, a nawet śmierć. Wiele z tych fotografii wykonali młodzi żołnierze niemieccy (roczniki 1920–1925), którzy po raz pierwszy w życiu spotkali Żydów dopiero na wschodzie Polski. Wychowani i wykształceni – indoktrynowani – w duchu narodowego socjalizmu, poszukiwali ich i robili im zdjęcia, które następnie wysyłali do rodzin w Niemczech. Kadry ukazują, „jak taka wojna wyglądała i jaka była”¹. Widać wyraźnie, że młodzi Niemcy utożsamiali się z mową propagandy ministra III Rzeszy Josepha Goebbelsa (1897–1945), który o wykonywaniu zdjęć mówił następująco: „Tu będzie nasze współczesne sztuczne oko, kamera, dla zaprzysiężenia świadectwa nowego czasu. (...) Tak fotografia w wydarzeniu dnia staje się misją, w której każdy Niemiec posiadający aparat bierze udział”². Także stworzony w tym celu wokabularz młodych żołnierzy był istotną częścią żydowskiej odysei. Prezentowana ikonografia, którą autor zakupił od osób prywatnych i na internetowych aukcjach w Niemczech, Belgii, Francji i USA (a obecnie jest ona częścią jego archiwum), to wyjątkowe, unikatowe i niepowtarzalne nieme źródło historyczne³.

¹ P. Bopp, *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009, s. 10.

² Zob. Chronik 1908 1998 DVF. Deutschen Verbandes der Photographie E.V, s. 23, w: Deutscher Verband für Fotografie [online] dvf-fotografie.de [dostęp: 12.04.2021].

P. Bopp, *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009, s. 10.

³ Zdjęcia w prezentowanym artykule stanowią kompendium konferencji „Żydzi Europy Wschodniej” i pochodzą z archiwum autora. Wszystkie wchodzą w skład przygotowywanej do druku monografii *Żydzi polscy w ikonografii niemieckich żołnierzy 1939–1943*.

I

Nadciągająca wojna, której jeszcze w sierpniu 1939 r. nikt w Polsce nie brał pod uwagę⁴, coraz częściej była tematem rozmów wśród członków społeczności żydowskiej⁵. Miesiąc ten okazał się szczególnie, jednak nawet po wygłoszeniu w dniu 22 sierpnia 1939 r. mowy przez Adolfa Hitlera (1889–1945) w jego siedzibie w Obersalzbergu do dowódców Wehrmachtu⁶ rząd i prezydent Rzeczypospolitej (dalej: RP) trwali w przekonaniu, że chodzi bardziej o straszenie niż o realną możliwość inwazji⁷. Wybuch II wojny światowej 1 września zaskoczył władze polskie. Pomimo że były do niej częściowo przygotowane, nierówna walka była raczej symboliczną obroną godności niż próbą faktycznego pokonania agresora⁸. Atak III Rzeszy na Polskę wywołał strach i obawy pośród Żydów zamieszkujących kraj oraz sprowokował falę wewnętrznych migracji. Kolejną tragedię przyniósł dzień 17 września, kiedy od wschodu wkroczyli Sowieci. W ten sposób przypięczętowany został IV rozbiór Polski⁹.

⁴ Cz. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005, s. 5, 385. Dowodem takiego podejścia może być spóźniona powszechna mobilizacja, która nastąpiła dopiero 30 sierpnia 1939 r. Świadczy to też o tym, że rząd polski (mimo przypuszczeń) nie brał pod uwagę ewentualnej agresji ze strony Niemiec.

⁵ Cz. Madajczyk, *Deportacja i eksterminacja Żydów w Europie Środkowowschodniej*, „Dzieje Najnowsze”, r. XVIII, Warszawa 1986, s. 17–19; M. Fuks, *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*, Poznań 1999, s. 26; M. Reich-Ranicki, *Mein Leben*, Stuttgart – München 2000, s. 157–160. Istotnym problemem była już wcześniejsza migracja Żydów do Polski z terenów III Rzeszy w październiku 1938 r. W ramach tzw. *Polenaktion* wypędzono do Polski 17 tys. osób żydowskiego pochodzenia; wśród nich znalazł się również Marcel Reich-Ranicki (1920–2013).

⁶ M. Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*, Bd. II, Wiesbaden 1973, s. 1237. Przywódca III Rzeszy odniósł się w niej do Polski jako kraju, który musi zniknąć z mapy Europy. Teren ten był horyzontalnym poszerzeniem niemieckiej przestrzeni życiowej (*Deutsche Lebensraum*). Ponadto Hitler stwierdził, że Anglia i Francja nie przyjdą Polakom z pomocą.

⁷ N. S. Lebediewa, *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2009)*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Tortunow, Warszawa 2010, s. 266.

⁸ Zob. A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004. Chodzi tu o informację dotyczącą tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow, przekazaną przez stronę rosyjską ambasadzie amerykańskiej i francuskiej w Moskwie, w której dokładnie wskazano na podział RP. Niestety Amerykanie i Francuzi przekazali ją jedynie Anglii, ale nie Polsce. Natomiast głównodowodzący Edward Rydz-Śmigły (1886–1941) żadnym informacjom dochodzącym z polskich i zagranicznych ataszatów nie dowierzał. Ponadto minister spraw zagranicznych Józef Beck (1894–1944) był również nieświadomy całej sytuacji i do końca uważał, że wojna to tylko próba wywierania nacisku ze strony Niemiec. Polska miała ustąpić w sprawie przyłączenia do III Rzeszy Gdańska i umożliwić sfinalizowanie budowy eksterytorialnej autostrady oraz linii kolejowej do Prus Wschodnich.

⁹ S. Bender, *The Jews of Bialystok during world war II and the holocaust*, Waltham 2000, s. 50; A. Sudoł, *Jaka Polska nie mogła być Polską. Kulisy IV Rozbioru*, Bydgoszcz – Toruń 1993, s. 10–11; L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009, s. 658–659. Obietnice Francji

Po przeanalizowaniu nadchodzących wiadomości i nieustannie przekazywanych raportów z działań wojennych w polskim radiu wielu obywateli RP pochodzenia żydowskiego zdecydowało się na ucieczkę. Chaotyczne wyprawy – bez wcześniejszych przygotowań, organizowane przez całe rodziny – dotyczyły w szczególności osób, które zamieszkiwały zachodnią i centralną część kraju¹⁰. Kto mógł, uciekał w głąb centralnej części i na wschód. Ze wspomnień Naf-taliego Shimrata, którego rodzina zamieszkiwała w Kaliszu, dowiadujemy się o podjęciu przez jego ojca takiej decyzji i wywiezieniu wszystkich wraz z matką do Lwowa¹¹. Schronienie w tym mieście znalazł także Chaim Brand: „(...) w dość młodym jednak wieku związałem się z organizacjami lewicowymi i doszedłem do wniosku, że kwestię żydowską rozwiązać może tylko ustroj socjalistyczny. Po wybuchu wojny we wrześniu 1939, udałem się (z Wieliczki) na wschód i znalazłem się we Lwowie”¹².

Również inne miasta na wschodzie (Wilno, Białystok, Grodno) stały się celem ucieczki dla wielu Żydów¹³. Mieli oni nadzieję, że w wojsko polskie powstrzyma ofensywny marsz Niemców w głąb kraju i wkrótce powrócą do własnych domów. Wielu spodziewało się, że wojska Hitlera nie zdołają zająć nawet połowy Polski¹⁴. Nikt jeszcze wówczas nie wiedział, że wkrótce od wschodu do Polski wejdą Sowieci. Szybką decyzję o wyjeździe podjęli również członkowie rodziny Leny Kuchler – uciekli ze Śląska do Wieliczki: „1 września 1939 roku, wraz z wybuchem wojny, ja i mój mąż uciekliśmy z Bielska (Śląsk) do domu rodziców w Wieliczce. Łudziliśmy się, że Hitler chce sobie tylko przywrócić Gdańsk i Śląsk i dalek nie pójdzie”¹⁵. O ucieczkach w głąb RP dowiadujemy się

---

i Anglii, które miały stanąć w obronie Polski jako gwaranci nienaruszalności granicy zachodniej, nie zostały w rzeczywistości dotrzymane (poza symbolicznym wypowiedzeniem 3 września przez te państwa wojny Niemcom). Wszystkie próby uzyskania pomocy skończyły się fiaskiem i 28 września wbrew prawu międzynarodowemu został podpisany traktat, w którym Niemcy wraz z Sowiecami dokonali podziału okupowanej Rzeczypospolitej.

¹⁰ A. Bajer, *Ucieczka Żydów z Wieliczki w następstwie kampanii wrześniowej jako przykład migracji wymuszonej w ujęciu koncepcji Everetta Lee*, w: *Humanistyka i nauki społeczne. Doświadczenia. Konteksty. Wyzwania*, Tom 11, red. K. Pujer, Wrocław 2019, s. 25–34.

¹¹ N. Shimrat, rozm. przepr. w Tel Aviwie, w dniu 27 października 2019 r. Niestety stało się inaczej i już 20 września rodzina Shimratów doczekała się wyzwolenia – nie ze strony żołnierzy polskich, lecz sowieckich. Po zajęciu Polski przez Niemców i jej okupacji rodzina Shimratów pozostała na stronie sowieckiej; zob. dr F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich*, Centralna Żydowska Komisja Historyczna, Łódź 1945. Zgodnie z oceną autora Gmina Żydowska we Lwowie, do którego przybyli uciekający, udzielała schronienia i wsparcia.

¹² Ch. Brand, *Moja droga do Izraela*, w: *The Jewish Community of Wieliczka. A memorial book* (praca zbiorowa), The Wieliczka Association in Israel, Tel-Aviv 1980, s. 88–89.

¹³ M. Fuks, *Z dziejów...*, s. 37.

¹⁴ M. Reich-Ranicki, *Mein...*, s. 169.

¹⁵ L. Kuchler, *Wieliczka – miasto bez mężczyzn*, w: *Żydzi Wieliczki i Klasna 1872–2012*, red. U. Żyznowska, A. Krzeczowska, Sierca 2012, s. 25.

również ze wspomnień Reicha-Ranickiego: „kto mógł uciekał z zachodniej Polski dalej na wschód”¹⁶.

W miarę przesuwania się frontu ucieczka Żydów nabrała tempa. Według wyliczeń Czesława Madajczyka w stronę granicy wschodniej popłynęła wielka fala uciekinierów: „wtedy na tereny ZSRR uciekło 250 tys. obywateli polskich żydowskiego pochodzenia¹⁷, a skądinąd wiadomo, że dodatkowo 150 tys. uciekło do Litwy, Węgier i Rumunii”¹⁸. Widząc te wymuszone i czasami bezcelowe żydowskie ucieczki donikąd, młodzi Niemcy (w wieku 17 do 20 lat) chwyтали za aparaty i fotografowali – najchętniej ortodoksyjnych Żydów oraz brudny, obdarty żydowski proletariat miast, miasteczek i wsi. Poszukiwali właśnie ich, bo taki obraz – wzór „podczłowieka” (*Untermensch*)¹⁹ – pozostał w ich pamięci z edukacji światopoglądowej w III Rzeszy. Takiego Żyda widywali w podręcznikach do nauki o rasie i gazetach. Dotąd znali jedynie jego opis, a w Polsce spotykali go niemal na co dzień.

Puławy

Sandomierz

¹⁶ M. Reich-Ranicki, *Mein...*, s. 172–177.

¹⁷ Cz. Madajczyk, *Deportacje...*, s. 18.

¹⁸ J. Piskorski, *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010, s. 94.

¹⁹ Zob. T. Butkiewicz, *Antisemitische und antijüdische Assoziation. Ideologische Typus „Ostjude” in der Photographie des deutschen Soldaten 1939–1943*, „Scripta Historica” 2022, nr 28.

m.n.

m.n.

Na załączonych zdjęciach dostrzegamy odyseję żydowskich uchodźców w odpowiednio dobranych scenach. Sytuacje i wydarzenia zostały precyzyjnie uchwycone w niemieckim obiektywie. Początkowo fotografowano przypadkowe osoby, a czasami całe rodziny z możliwym do uniesienia dobytkiem – uchodźców, którzy często w strachu przedzierali się przez tereny opanowane przez oddziały Wehrmachtu i jednostek SS, szybkim tempem przemieszczające się w głąb Polski²⁰.

Autor pragnie zwrócić także uwagę na zdjęcie – z małą żydowską dziewczynką, widoczną na czele uciekającej rodziny. Fotografia jest tak wyjątkowa, ponieważ dziecko pozdrawia maszerujących żołnierzy ręką uniesioną w nazi-stowskim pozdrowieniu *Heil Hitler*. Dla Niemców była to chyba scena dość zabawna – w tle można dostrzec ich roześmiane twarze.

m.n., żydowska rodzina

²⁰ J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 2003, s. 277; A. Pilch, *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych*, Warszawa 1984, s. 451.

W innej scenie dostrzegamy już celowy dobór Żydów: oto przedstawiciele charakterystycznego wzoru, typu – „podczłowieka”. Dalej zauważamy zdjęcie uciekającego ojca z synkiem. Można wnioskować, że mężczyzna był ortodoksyjnym wyznawcą religii mojżeszowej – miał brodę, a spod jego marynarki wystawała modlitewna tałas-kuta²¹. Widzimy też, że przemieszczał się z dzieckiem lasem i uciekali sami. Czyżby rodzina podjęła decyzję o rozdzieleniu się? Może w ten sposób łatwiej i pewniej było dojść do celu? To jedynie przypuszczenia. Lecz warto zwrócić uwagę na przejmujące spojrzenie wypełnionych strachem oczu małego chłopca, przypuszczalnie w wieku pięciu lat – dziecko stoi z podniesionymi rękami i wpatruje się w niemiecki aparat. Na kolejnym zdjęciu zauważymy również ortodoksyjnego Żyda, który także uciekał lasem, a wraz z nim mała, ubrana na białe dziewczynka. Czy była to jego wnuczka? Możemy się jedynie domyślać. Widzimy, jak dziecko ogląda się za siebie – być może szuka pośród uciekających swojej mamy. Spójrzmy teraz na inną scenę – ubrany na czarno ortodoksyjny Żyd, siedzący na tle spalonych kamienic na rynku w Zwoleniu (zdjęcie zostało z tyłu opisane). Mężczyzna wygląda, jakby płakał – jakby wobec zaistniałej tragedii nie miał już siły na ucieczkę. Nie dowiemy się, co było powodem jego rozpacz. Czy rzeczywiście był uciekinierem? Czy widzimy jego smutek, czy raczej strach? A może to, co ma przy sobie, to jego cały uratowany z pogorzelska dobytek? Można odnieść wrażenie, że fotografujący Niemiec udokumentował nie tylko tragedię tego człowieka, ale – poprzez dobór sceny – również własną satysfakcją.

m.n. ojciec i syn

m.n. dziadek i wnuczka

²¹ *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje Kultura Religia Ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 2, Warszawa 2003, s. 690–691. Tałas-kuta to część modlitewnego odzienia, w której ortodoksyjni Żydzi ubierali się nie tylko w trakcie celebracji wyznaniowej, ale także nosili je na co dzień.

Zwoleń, Żyd siedzący na rynku miasta

m.n. żydowska rodzina

W wizualnym kalejdoskopie zauważymy też fotografie, na których widać twarze pełne napięcia. Oto jedna z nich, która przedstawia żydowskiego woźnicę z rodziną. Mężczyzna ten w trakcie jazdy – prawdopodobnie na rozkaz Niemców – musi zsiąść z wozu, na co wskazuje zatrzymany w kadrze ruch. Widzimy też, że nie jest on sam – na wozie pozostała nastoletnia dziewczyna, domyślamy się, że to może być jego córka. W jej postawie dostrzegamy nerwowość, obawę, grozę i chyba chęć powstrzymania ojca. Tak jakby próbowała go przestrzec, że za chwilę może wydarzyć się coś złego.

Po pokonaniu i podzieleniu wspólnie z Sowietami Polski²² koniecznością stało się stworzenie administracji dla przez okupowanych przez Niemców terenów. W części zachodniej i centralnej powstał twór nazwany Generalnym Gubernatorstwem (dalej: GG), wschodnia część pozostała pod okupacją radziecką²³. Nowe władze administracyjne w GG otrzymały jako wsparcie oddziały jednostek specjalnych i policji SS (*Einsatzgruppen der Sicherheit Polizei*). Podlegały one bezpośrednio Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie (*Reichssicherheitshauptamt in Berlin*, dalej: RSHA) pod dowództwem generała policji SS Reinharda Heydricha (1904–1942)²⁴ na mocy dekretu z dnia 25 wrze-

²² D. Boćkowski, *Żydzi w Białymstoku w okresie okupacji sowieckiej 1939–1941*, w: *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016, s. 9–10.

²³ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, w: „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, t. LX (1), Lublin 2013, s. 35; tenże, *Pakt Ribbentrop-Mołotow a ziemie Wschodnie II Rzeczypospolitej*, w: *Agresja sowiecka 17 września 1939 roku na Kresach Wschodnich i Lubelszczyźnie: studia i materiały*, t. 1, Lublin 2011, s. 23–24; Niemiecko-radziecki układ o granicy i przyjaźni, zawarty w Moskwie 28 września 1939 r., w: *Wiek XX w źródłach*, red. M. Sobańska, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 191.

²⁴ E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Warszawa 1974, s. 184; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 47; J. Delarue, *Historia Gestapo*, Warszawa 2011, s. 353–356;

śnia, a następnie ustawy (a konkretnie jej art. 2, pkt. 1) – w niej Hitler spreycyzował strukturę zarządu administracji cywilnej w Polsce²⁵. Powołane zostały sztaby administracyjne z zarządami cywilnymi; ich szefowie mieli być mianowani w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych Rzeszy w Berlinie (*Reichsministerium des Innern in Berlin*, dalej: Rmdl). Na stanowisko szefa GG powołany został minister Rzeszy dla zarządu wschodem (*der Reichsminister für Ost*) dr Hans Frank (1900–1946).

Młodzi Niemcy nie spodziewali się tak wielkiej liczby napotykanych w Polsce Żydów²⁶. Dowiadujemy się o tym z relacji Wilhelma Hellwega (junkra politycznego z Ordensburga w Krosinku na Pomorzu), który podczas pobytu w Łodzi napisał: „Żydzi, Żydzi, wszędzie Żydzi, pierwsze, co nam się rzuciło w oczy, widać ich wszędzie, to nieprzebrana masa”²⁷. W kolejnych decyzjach z rozkazu Heydricha w miastach, miasteczkach i wsiach, gdzie zamieszkiwała społeczność wyznania mojżeszowego, starszyzna otrzymała polecenie utworzenia Rad Żydowskich (*Judenratów*)²⁸ – ich zadaniem miało być przekazywanie wydanych niemieckich rozporządzeń i wykonywanie woli okupanta²⁹.

J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2000; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Lublin 2007. Należy zauważyć, że już w dniu 8 września 1939 r., kiedy wojska niemieckie na dobre zaczęły operować w Polsce, Hitler zdecydował się wydać wytyczne w sprawie tworzenia administracji na okupowanych ziemiach wschodnich.

²⁵ Dekret Führera z 25 września 1939 roku o organizacji wojskowej administracji na okupowanych byłych obszarach polskich, w: *Historia administracji na ziemiach polskich. Wybór źródeł*, red. A. Konieczny, T. Kruszewski, b.d.w., s. 481; M. Domarus, *Hitler...*, Bd. II, s. 1368.

²⁶ M. Gnatowski, *Żydzi Białostoczczyzny w okresie okupacji hitlerowskiej (główne problemy)*, „Studia Podlaskie”, red. H. Parafinowicz, J. Urwanowicz, A. Wyczański, t. 2, Białystok 1989, s. 297–298. Należy dodać, że roczniki niemieckich żołnierzy ostatniej dekady XIX w. były wcześniej zapoznane z obrazem Żydów zamieszkujących tereny objęte działaniami I wojny światowej na wschodzie. Fotografie wykonywane w trakcie II wojny światowej są dziełem żołnierzy urodzonych w początku latach dwudziestych.

²⁷ W. Hellweg, *Litzmannstadt*, w: *Unsere Burg, Burggemeinschaft*, Crössinsee 1940, s. 11–12.

²⁸ T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski (red.), *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów* Warszawa 1957, s. 27.

²⁹ A. Omiljanowicz, *Walka podziemie z okupantem hitlerowskich na Suwalszczyźnie w latach 1939–1944*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Suwałki 1965, s. 365–422; R. Żebrowski, *Żydzi w Muszynie wobec Holocaustu. Wysiedlenie*, w: *Almanach Muszyny*, Muszyna 1999, s. 44. Zajęcie terenów podzielonej Polski i utworzenie GG nie wyhamowało dalszej eksterminacyjnej polityki wobec Żydów. Dla przykładu: dawne przygraniczne tereny z Prusami Wschodnimi, woj. suwalskie i część augustowskiego, które zarządca administracyjny Erich Koch (1886–1986) włączył do III Rzeszy, stały się miejscami „wolnymi od Żydów” (*Judenfrei*). Podobnie było na terenie GG, gdzie okupant podejmował się dzikich akcji wysiedleń, aby udostępnić pozostawione po Żydach nieruchomości Niemcom. Działania takie miały miejsce m.in. w Zakopanem, Muszynie i Krynicy – tzw. strefy „odżydzone”.

Po zakończeniu pierwszej fazy działań wojennych młodzi żołnierze, którzy zostali skoszarowani na terenach okupowanej Polski, z ciekawości dokonywali „wypadów” do dzielnic żydowskich. Poszukiwali tam „podczłowieka”, jego miejsca zamieszkania i funkcjonowania³⁰.

Zwoleń, żydowski dom i jego mieszkańcy

Częstochowa, rodzina żydowska³¹

³⁰ N.N., rozm. przepr. w Kilonii, w dniu 23 czerwca 2016 r. Trzeba zaznaczyć, że pomimo zakazów i oznaczeń przed wejściem do gett, Niemcom udawało się je penetrować. Wypadki te często też związane były z uzyskiwaniem korzyści materialnych, kupnem taniej biżuterii, futer, dywanów i innych cennych przedmiotów. Od starszej Niemki (94 lata, celowo nie zostało podane nazwisko i imię) autor otrzymał wyjątkowo szczerą relację. Kobieta zapytała, skąd autor pochodzi. Gdy odparł, że z Polski, otrzymał zdawkowe i wręcz obwiniające stwierdzenie: „Polscy bandyci zamordowali mi męża”. Na pytanie o czas i miejsce tego zdarzenia, padła następująca odpowiedź: „W Warszawie 1943 r.” Na kolejne pytanie – o miesiąc – kobieta odrzekła ze smutkiem: „To był kwiecień. A wszystko, co było przed śmiercią męża, było tak piękne, mąż zawsze jak był na przepustce, przywoził wszelkie dobra, dywany, futra, biżuterię. To z zapracowanych rąk, z jego ciężkiej pracy moje dzieci miały piękne białe futerka, lalki z porcelany i to wszystko w jednym momencie się skończyło”. Data i miesiąc śmierci uprawniają do stwierdzenia, że prawdopodobnie miejscem, skąd mąż tej kobiety pozyskiwał owe dobra materialne, było getto w Warszawie.

³¹ Na innym zakupionym w komplecie zdjęciu jest podana ulica Stary Rynek.

Główno koło Łodzi, żydowska rodzina

Hrubieszów, Żyd „podczłowiek”

Żołnierze dokumentowali swoje zadania na kliszach aparatów i kamer filmowych³². Jako osoby poddane wcześniej indoktrynacji i wychowane w systemie edukacji totalitarnej³³ wybierali do zdjęć osoby w typie „podczłowieka”,

³² *Rzeszów 1941 – koniec tamtej Polski*. UNIKAT RARE, YouTube.pl [online] <https://www.youtube.com/watch?v=yP8sCQDQXxc> (dostęp 15 września 2023). Film pochodzi z archiwum autora i za jego zgodą został udostępniony do celów naukowo-edukacyjnych Społecznemu Muzeum Żydów Białegostoku i Regionu.

³³ T. Butkiewicz, *Nazistowskie koncepcje ideologiczno-wychowawcze w ewolucji i radykalizacji „nowego człowieka” III Rzeszy: treść, cele, praktyki polityczne – wybrane aspekty*, w: „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. IX, Częstochowa 2017, s. 94–95.

które odpowiadały znanym im opisom³⁴. Bezpośrednie kontakty często też wiązały się z celowym upokarzaniem i poniżaniem – przy czym można zaryzykować stwierdzenie, że niemal w każdym przypadku niemieccy oprawcy dobrze się bawili. Możemy zauważyć na przykład celowe zadawanie bólu psychicznego. Tak właśnie zostały wyreżyserowane sceny stania przed obiektywem aparatu Żydów z modlitewnikiem, świecą, w tałesie. Na innych ujęciach widzimy dewastowane i palone bożnice, co dla wyznawców religii mojżeszowej z pewnością było aktem barbarzyńskim. Na fotografiach dostrzegamy, że Niemcy dla uciechy pozostawiali potem swoje ofiary z ich wręcz nie do opisanego, dojmującą tragedią³⁵.

Sieradz, ortodoksyjny Żyd

Sieradz, ortodoksyjni Żydzi

³⁴ T. Butkiewicz, *Antisemitische...*, s. 19–43.

³⁵ T. Butkiewicz, *Synagoga w płomieniach. Kres polskiej architektury synagogałnej w latach 1939–1941 w ikonografii niemieckich żołnierzy*, „Res Polticae”, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza, t. XIV, Częstochowa 2022, s. 115–129. Okres pierwszych dni i tygodni wojny autor określa jako początkowy etap palenia architektury synagogałnej. W tym miejscu autor chce zaznaczyć, że miejsca żydowskiej ortodoksji, które były pod okupacją sowiecką do 1941 r., pozostały nienaruszone – były poza zasięgiem niemieckiego barbarzyństwa.

m.n., zdewastowana synagoga

m.n., zdewastowana synagoga

Tarnów, ortodoksyjny Żyd³⁶

Tarnów, ortodoksyjny Żyd

Tarnów, synagoga w płomieniach

Włocławek, synagoga w płomieniach

³⁶ Na stronie odwrotnej widnieje napis Król Dawid, polska Jerozolima.

Inną formą upokorzenia i poniżania była często wymuszana praca. Po zakończeniu działań wojennych należało uprzątnąć ulice miast, miasteczek, wsi. Wszędzie tam, gdzie zalegały stosy gruzu, pozostawionego i bezużytecznego sprzętu wojskowego czy też pozabijanych koni, do prac porządkowych zatrudniano miejscowych Żydów³⁷. O tym również dowiadujemy się z niemieckiej dokumentacji fotograficznej. Przykładem mogą być zdjęcia z Wieliczki, Nowego Miasta nad Pilicą oraz z Kolbuszowej³⁸, na których młody żołnierz z jednostki SS z bronią w rękę zmusza miejscowych Żydów do usunięcia martwego konia. Zauważymy przerażone, pełne strachu twarze ofiar, które wpatrują się w obiektyw niemieckiego aparatu – ale także uśmiech na twarzy ich oprawcy.

Wieliczka, Żydzi uprzątający gruz

Wieliczka, Żydzi sprzątający ulice

Nowe Miasto nad Pilicą,
Żydzi poprawiający drogę

Kolbuszowa,
Żydzi uprzątający zabitego konia

³⁷ H. Krzewińska, *Zagłada Żydów Gąbińskich. Lata wojny (od 17 września 1939 r. do 14 kwietnia 1943)*, cz. II, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, nr 4 (185), Płock 2000, t. 45, s. 18–19.

³⁸ Fotografia została zrobiona na ulicy Gabriela Narutowicza; w tle widać kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych.

Również wiele wspomnień dotyczy brutalności oraz bezwzględności tych, którzy Żydów mordowali.

Dla przykładu można przywołać wydarzenia w Końskich, gdzie do kopania grobów dla poległych niemieckich żołnierzy zostali zmuszeni miejscowi Żydzi. W czasie, gdy wykonywali oni tę pracę, pijani i rozbawieni żołnierze Wehrmachtu dla zabawy – i aby wzbudzić strach – zaczęli strzelać. Przerażeni Żydzi w popłochu rzucili się wtedy do ucieczki. Widząc to, Niemcy w alkoholowym amoku otworzyli ogień w ich stronę. Zamordowali 25 osób⁴⁰.

Żydzi zmuszani byli również do wykonywania innych prac, w tym mycia wojskowego sprzętu, czyszczenia niemieckich butów.

Warto zatrzymać się na chwilę i zastanowić nad naturą oprawcy, który w każdym przedstawionym obrazie okazuje się tym złym. To on dominuje w kadrze. Zadaje celowo ból, ośmiesza upokarza, poniża wybrane ofiary⁴¹. Wręcz „normatywnie” – zgodnie z ideologicznym światopoglądem narodowego socjalizmu – wyszukuje żydowskich „podludzi”.

Żydzi przed rozstrzelaniem

Skarżysko Kamienna,
Żyd myjący niemiecki motocykl

Biłgoraj,
Żyd myjący niemiecki autobus

³⁹ Na stronie odwrotnej widnieje napis *Żydzi proszą o ostatniego papierosa*.

⁴⁰ T. Butkiewicz, *Sztetl Końskie: religijna i kulturowa enklawa świata utraconego*, „Scripta Historica”, nr 26, Słupsk 2020, s. 21–44. Takich przykładów mordowania Żydów w pierwszych dniach wojny jest więcej, zwłaszcza że Niemcy mieli na to prawne, światopoglądowe przyzwolenie.

⁴¹ A. Szahaj, *Kultura upokarzania*, „Odra”, Instytut Kultury i Sztuki we Wrocławiu, nr 2, Wrocław 2012, s. 40–44.

Końskie, Żydzi czyszczący niemieckie buty

Wieś Kąty, Żydzi czyszczący niemieckie buty

m.n.

m.n.

Dostrzegamy, że młodzi Niemcy czynili to z satysfakcją. Zachowane fotografie są dowodem ich bezrefleksyjnej, amoralnej aktywności w okresie wojny. Autor pragnie zwrócić uwagę na kolejne trzy sceny. Niemcy zatrzymują i zmuszają przypadkową ofiarę, którą był żydowski kupiec szmat do pozowania przed obiektywem aparatu. Całemu zdarzeniu przyglądają się także miejscowi mieszkańcy.

m.n.

Na kolejnych czterech zdjęciach widzimy – jak się zdaje – ojca z synem. Możemy wnioskować, że i tym razem sceny te zostały przez Niemców wyreżyserowane, a następnie sfotografowane. Widzimy, że poniżani Żydzi zmuszani są do biegania wokół stołu, padania na ziemię i poruszania w taki sposób, jakby naśladowali małe żuki (w żargonie nazistowskiej lingwistyki – pasożyty⁴²). Ostatnie

⁴² A. Hitler, *Mein Kampf*, t. 2, München 1925, s. 409, 418, 504; E. Jäckel, *Hitlers Weltanschauung, Entwurf einer Herrschaft*, Tübingen 1969, s. 113–141; H. Muckermann, *Rassenforschung und Volk der Zukunft*, Berlin 1932, s. 28–29.

m.n. ojciec i syn

m.n. ojciec i syn

m.n. ojciec i syn

m.n. ojciec i syn

zdjęcie przedstawia ofiary zdarzenia siedzące na stole – chyba płaczą, bo ojciec podaje synowi chusteczkę.

Następne ujęcie przeraża – widzimy płonący żydowski dom i jego męskich mieszkańców rozebranych do naga. Możemy się tylko domyślać, dlaczego zostali zmuszeni do tego aktu. Z pewnością jednak dla żołnierzy fotografujących to zdarzenie scena była zabawniejsza.

Wśród wydawanych dla Żydów rozporządzeń upokorzeniem i poniżeniem okazało się wprowadzenie od 1 grudnia 1939 r. specjalnych oznakowań – opasek z gwiazdą Dawida⁴³. Chodziło o lepsze i szybsze zlokalizowanie „podczłowieka”, a jednocześnie upokorzenie go w oczach przechodniów.

m.n. Żydzi przez płonącym domem

⁴³ „Goniec Krakowski” z dnia 21 listopada 1939, nr 21, Kraków 1939, s. 3: *Wszyscy Żydzi w wieku od 12 lat, muszą począwszy od dnia 1 grudnia br. nosić poza obrębem swojego mieszkania-widoczne odznaki*; E. Isakiewicz, *Piekło ocalonych*, Warszawa 2020, s. 135–135.

Kock, „podczłowiek”

Otwock, wejście do getta

Radom, wejście do getta

Warszawa, wejście do getta

Ten wizualny szczegół w optyce niemieckiej ideologii naznaczał ich jako tych gorszych, których od społeczności germańskiej należy odseparować. Zaczęto też wyznaczać specjalne sektory, w których Żydom nie można było przebywać.

Innym przykładem represji było zmuszanie Żydów do chodzenia po jezdni – przebywanie na chodniku było zabronione. Ten sam cel miał nakaz każdorazowego zdejmowania przed Niemcami czapki i kłanianie się.

Kolejne wprowadzane przez okupanta obostrzenia, które bezpośrednio dotyczyły społeczności żydowskiej, doprowadziły do jej koncentracji i izolacji

⁴⁴ Na stronie odwrotnej widnieje napis: *godny przedstawiciel swojej rasy (ein würdiger Vertreter seiner Rasse)*.

m.n., Żyd idący obok chodnika

Siedlce, Żyd pozdrawiający Niemców

Warszawa, żydowskie dzieci

Warszawa, żydowski mieszkańcy biedy

Wasilków, Żydzi umierający na ulicy

Warszawa, żydowskie dzieci

w 54 dużych gettach⁴⁵. Również i te miejsca Niemcy chętnie penetrowali, pomimo iż było to zabronione ze względu na groźbę zakażenia. Wykonywali tam także zdjęcia, na których dokumentowali zwłaszcza funkcjonalność getta i życie jego mieszkańców w codziennej walce o przetrwanie. Na fotografiach widzimy, że nic nie uszło ich uwadze – dostrzegamy ludzi umierających z głodu, w tym małe, pozostawione na pastwę losu dzieci.

Ale na kliszach chętnie uwieczniano również ośmieszanie ofiar. Jedną z ulubionych, zwykle wyreżyserowanych scen było obcinanie ortodoksyjnym Żydom bród. Niemieccy oprawcy często nawet sami i z uśmiechem na twarzy pozowali – asystowali. Na kolejnych zdjęciach sfotografowany został ortodoksyjny Żyd, może nawet miejscowy rabin, w uszkodzonym samolocie polskim oraz Żyd, którego Niemcy posadzili na słomianej atrapie konia.

Puławy, obcinanie brody

m.n. Rabin w samolocie

Końskie, Żyd siedzący na atrapie słomianego konia

⁴⁵ T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, *Eksterminacja Żydów...*, s. 57; Cz. Madajczyk, *Polityka...*, t. 1, s. 222. Pierwsze getto zostało otwarte w październiku w 1939 r. na terenie Piotrkowa Trybunalskiego. W następnym roku powstały one na terenie GG, a potem na terenach wschodniej Polski, zajętych od 1941 r. Warto tu dodać, że przed wybuchem II wojny Żydzi polscy zamieszkiwali około 1 tys. miast, miasteczek i wsi.

II

Wybuch wojny między Niemcami Hitlera a Rosją sowiecką w dniu 22 czerwca 1941 r.⁴⁶ rozpoczął drugi etap odysei żydowskiej. Ponownie uciekano, wszędzie widoczny był strach. Lecz Niemcy już nie upokarzali, a celowo mordowali. Nadszedł czas na zrealizowanie planu eksterminacji⁴⁷. Zdarzały się przypadki, gdzie w całym przygranicznym pasie z inspiracji niemieckich oprawców dochodziło już nie do ośmieszania, lecz do celowego, masowego mordowania Żydów w formie pogromów. Wiele z nich miało najpierw miejsce na obszarze przedwojennego województwa białostockiego: w Jedwabnem, Radziłowie, Goniądzu, Suchowoli oraz w innych miejscowościach⁴⁸. W trakcie tych działań wszędzie tam, gdzie agresor natrafił na skupiska żydowskie, ponownie palono synagogi, nawet z ich społecznością. Tak było w Białymstoku, gdzie Niemcy zapędzili do synagogi około 800 miejscowych Żydów: mężczyzn, kobiety i dzieci, a następnie ją podpalili⁴⁹.

⁴⁶ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Geneza i skutki agresji*, red. C. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1994, t. 1, s. 39–40; A. Bergman, *Najlepszy sojusznik Hitlera*, Londyn 1981, s. 12; N. S. Liebieidewa, *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Torkunow, Warszawa 2010, s. 266; B. Musiał, J. Szumski, *Geneza paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumski, Warszawa 2012, s. 144–146; L. Rees, *Hitler i Stalin. Wojna stulecia*, Warszawa 1999, s. 39. Realizacja planu Barbarossa, niemieckiego ataku na ZSRR, doprowadziła do zajęcia wschodnich terenów II Rzeczypospolitej. Cała operacja przygotowana została przez III Rzeszę w grudniu 1940 r. Pierwotnie militarne uderzenie na ZSRR planowano na 15 maja 1941 r. Niemień sytuacja polityczna na Bałkanach i w Grecji zmusiła Adolfa Hitlera (1889–1945) do przelożenia terminu działań wojennych na czerwiec 1941 r.

⁴⁷ Tu autor chce zwrócić uwagę, że pomimo okupacji stalinowskiej na terenach, które przejęło ZSRR, enklawy żydowskie funkcjonowały bez większych przeszkód. Otwarte były żydowskie szkoły, synagogi, w których nadal pielęgnowano naukę, kulturę i ortodoksę judaistyczną.

⁴⁸ M. Koruć, *Walcząca Rzeczpospolita 1939–1945*, Warszawa 2019, s. 61–62; M. Tryczyk, *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015, s. 47–615, 167–272, 343–386, 421–432, 457–473; zob. J. T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000; por. *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Warszawa 2002; P. Machciewicz, K. Persak (red.), *Wokół Jedwabnego. Studia*, t. 1, *Dokumenty*, t. 2, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2002; J. Tomaszewski, *Historiografia Polska o Zagładzie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 2 (194), s. 155; N. Aleksium, *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, w: „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, pod red. B. Engelking, J. Grabowski, D. Libionka, J. Leociak, Warszawa 2005, nr 1, s. 32–51; B. Musiał, *Rozstrzelac elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, w: *Pogromy antyżydowskie i antysowieckie*, Warszawa 2001, s. 155–180.

⁴⁹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), Józef Bartoszek, *Relacje z czasów Zagłady*, sygn. nr S/301/1840; AŻIH, *relacja Idy Lewitańskiej, z domu Krywiatyckiej*, sygn. nr S/301/1282, spisana 23 XII 1943 r.; AŻIH, w: *Spuścizna Szymona Datnera*,

Białystok, spalona synagoga

Białystok, spalona synagoga

Tereny te stały się świadkiem bezprecedensowego bestialstwa na ludności żydowskiej. W aktach tych często brała udział miejscowa społeczność, która dokonywała zemsty po doświadczeniach władzy komunistycznej⁵⁰. Pogromy, które miały miejsce również na Łotwie i Litwie, rozlały się na tereny wschodniej części Polski, wcześniej okupowanej przez Sowieców. Wszędzie miejscową ludność wspierały niemieckie *Einsatzgruppen* z jednostek SS⁵¹. Również i tam

Getto białostockie i jego podziemne archiwum, sygn. nr S/340/ 78, s. 5. Należy dodać, że Szymon Datner podał ogólną liczbę zabitych tego dnia – 2 tys. osób; R. Rajzner, *Losy nieopowiedziane. Zagłada Żydów Białostockich 1939–1945*, przeł. K. Godlewski, Warszawa 2013, s. 36. Oprócz potwierdzenia w AŻIH-u donosi o tym także we wspomnieniach Rafał Rajzner. Stróż synagogi, Józef Bartoszek, widząc, co Niemcy zgotowali w mieście społeczności żydowskiej, otworzył drzwi do bożnicy, przeszedł na jej tył i uchylił okno. Dzięki temu bohaterstwu czynowi z płonącego budynku udało się uciec 19 osobom; S. Bender, *The Jews...*, s. 90–98; E. Rogalewska, *Żydzi w Białostockim getcie (1941–1943)*, w: *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016, s. 32; S. Pisar, *Z krwi i nadziei*, przeł. W. Gall, Białystok 1992, s. 29; W. Monkiewicz, *Z dziejów białostockiego getta*, „Białostoczczyzna”, Białystok 1988, s. 24; *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białostoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H. P. Stähli, red. K. Wilke, Paderborn 2010, s. 12; T. Butkiewicz, *Synagogi w płomieniach...*, s. 130–135. Okres ten autor określa jako drugi etap niszczenia architektury synagogałnej w Polsce – czas „dopalania” bożnic. Przede wszystkim tych, których na wschodzie RP było najwięcej – z drewna. Tenże, *Kres żydowskiej enklawy Białegostoku i Regionu w niemieckiej ikonografii z lat 1939–1943*, w: *Żydzi wschodniej Polski*, Seria XI: *Wobec polityki*, red. J. Ławski, M. Siedlecki, Białystok 2023, s. 123–124.

⁵⁰ M. Koruń, *Walcząca...*, s. 60–62.

⁵¹ E. Dmitrów, *Grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie białostockim w pierwszych tygodniach operacji „Barbarossa”. Zadania i organizacja działań*, w: *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J. J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003, s. 45–57; Ł. Gładysiak, *Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych na froncie wschodnim w latach 1941–1945*, Poznań 2012, s. 203–235; R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holocaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012, s. 193–202. *Einsatzgruppen* to po polsku oddziały do zadań specjalnych, grupy operacyjne hitlerowskiej policji bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*, w skrócie Sipo) i służby

wiele z dokonanych samosądów oraz aktów zemsty i przemocy wiązało się z doświadczeniem rządów sowieckich. Zwłaszcza że w niektórych przypadkach sprawowali je urzędnicy i komisarze ludowi pochodzenia żydowskiego, czyli tzw. żydokomuny⁵². Dlatego skrywana nienawiść w pierwszej kolejności została skierowana w stronę Żydów.

Po zajęciu przez Niemców Lwowa (30 czerwca 1941 r.) kolejne dni przyniosły antysemicką eskalację. Wobec niespotykanej skali nienawiści w mieście

Litwa, żydokomuna

Suchowola, palenie Tory

Suchowola, palenie Tory

Suchowola, palenie Tory

bezpieczeństwa (*Sicherheitsdinst*, w skrócie SD) podlegające SS. Do głównych zadań tych grup należało zabezpieczanie tyłów na zapleczu wojsk niemieckich w trakcie działań przeciwko Polsce, a następnie ZSRR.

⁵² M. Szumiło, „Żydokomuna” w aparacie władzy „Polski Ludowej”. *Mit czy rzeczywistość?, „Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej”*, pod red. M. Szumiło, R. Łatka, Warszawa 2018, nr 2 (32), s. 28–29. Zob. także: P. Śpiewak, *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Warszawa 2001; K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2010. Należy przypomnieć, że określenie „żydokomuna” pochodzi od Żydów komunistów wspierających władzę sowiecką na dawnych terenach II RP, co łączyło się również z ich awansem w strukturach partyjnych.

w dniach 1 i 2 lipca przeprowadzono pierwszy pogrom. Do akcji przystąpili żołnierze batalionu Nachtigall, oddziały milicji ukraińskiej i zwykli cywile. Wchodzili oni do prywatnych mieszkań i napotkanych tam Żydów na miejscu mordowali⁵³. Następnie pogrom rozprzestrzenił się na całą dzielnicę żydowską i rozlał na miasto. Łapano wszystkich, na których padło podejrzenie i których uważano za Żydów. Z niemiecką dokładnością wszystkie brutalne, barbarzyńskie ekscesy zostały utrwalone kamerami i aparatami fotograficznymi⁵⁴. Relacje te zapisywał nieznanymi z imienia podoficer Austermann, który był obecny w każdym momencie podczas dokonywania aktów upokarzania, poniżania i bicia⁵⁵.

Drugi pogrom miał miejsce w dniach od 25 do 27 lipca i nazwany został Dniami Petlury⁵⁶. Nieustannie podsycane antysemityczne nastroje spowodowały do ponownego bezczeszczenia mienia, okradania, gwałtów i mordowania Żydów.

Lwów, walki w mieście

Lwów, pogrom

Lwów, pogrom

Lwów, pogrom

⁵³ АЗІН, Zbiór relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/442, relacja Rózi Wagner, s. 7.

⁵⁴ АЗІН, Zbiór relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/1737, relacja Wileka Markiewicz, s. 2; tamże, sygn. nr S/301/1864, relacja Salomona Goldmanna, s. 3–4.

⁵⁵ Zdjęcia z pogromu we Lwowie autor zakupił od prywatnej osoby w Niemczech. Wszystkie fotografie zostały z tyłu podstemplowane przez podoficera Austermanna (*Unterof. Austermann*). Czy sprzedał je syn, czy może wnuk Austermanna – tego autor się nigdy nie dowiedział.

⁵⁶ F. Golczewski, *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*, Padeborn 2010, s. 493–505. Nazwa pochodzi od nazwiska ukraińskiego polityka i przywódcy wojskowego Symona Petlury, który został zamordowany 25 maja 1926 r. przez lwowskiego Żyda Szolemę Szwarzbarda. Dokonany mord miał być zemstą za zabicie rodziny Szwarzbarda w Ukrainie w 1919 r. przez żołnierzy Petlury.

Były to zaplanowane akcje ukraińskiej milicji i administracyjnych władz okupacyjnych Lwowa. Miejscowi oprawcy dobrze wiedzieli, że Żydów – do niedawna ich sąsiadów – uznano obecnie za wyjętych spod prawa⁵⁷. Ten drugi pogrom przyniósł jeszcze więcej tragicznych ofiar, a niemieccy żołnierze w obiektywach aparatów precyzyjnie wszystko utrwalili. Zgodnie ze słowami ministra propagandy: byli twórcami „nowej fotografii czasu” i narodowosocjalistycznej misji na Wschodzie⁵⁸. Wszystkie te akty były jednak zaledwie prologiem do tego, co miało dopiero nadejść. Ostateczne rozwiązanie sprawy żydowskiej nie było jeszcze do końca sprecyzowane, ale na horyzoncie widać już było Szoa.

Lwów, pogrom

Lwów, pogrom

Lwów, pogrom

Lwów, pogrom

Zaprezentowane w artykule zdjęcia jedynie w małej części pokazują odyseję żydowskiej społeczności w latach 1939–1941 – ucieczki, nieustannie towarzyszący strach, a następnie upokarzanie, poniżanie, ośmieszanie i w ostateczności

⁵⁷ AŻIH, Zbiór relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/1801, relacje Henryka Baldingera, s. 1.

⁵⁸ P. Bopp, „Wir glauben an der Objektivität der Kamera”. *Private Fotografie der Wehrmachtssoldaten im Zweiten Weltkrieg*, w: *80 Jahre danach. Bilder und Tagebücher Deutscher Soldaten vom Überfall auf Polen*, red. S. Hammerle, H.-Ch. Jasch, S. Lehnstaedt, Berlin 2019, s. 74.

mordy. Na uwagę zasługuje jeszcze jedno wykonane przez podoficera Austermanna zdjęcie. To fotografia, na której dostrzegamy młodą, zapłakaną, zakrywającą część twarzy kobietę. Z pewnością nie jest to Żydówka. Ale czy Polka, czy może Ukrainka? Na to pytanie odpowiedzi już, niestety, nigdy nie otrzymamy i z pewnością nie dowiemy się, kim była. Autor za każdym razem, gdy sięga po to zdjęcie, zadaje sobie pytanie, czy uwieczniona na nim kobieta była przypadkowym świadkiem tych strasznych w skutkach dni. Na pewno była w środku tragicznych wydarzeń. Możemy jednak zauważyć, że tylko częściowo skrywa ona twarz. I zdaje się, że jej oczy, wpatrzone w aparat Austermanna, pełne strachu i obaw, próbują wykrzyczeć to, do czego prawa nie dano wówczas mordowanym Żydom: **PROSZE, PRZESTAŃCIE!**

Lwów, pogrom

Przedstawiona w artykule ikonografia, pomimo upływu osiemdziesięciu lat od wybuchu II wojny światowej, nadal przeraża i stanowi aktualną, realną przestrożę. Wobec trwającej wojny w Ukrainie i często powtarzanych w Europie XXI w. antysemitycznych haseł powinna pozostać nią na zawsze.

Bibliografia

- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Józef Bartoszek, Relacje z czasów Zagłady, sygn. nr S/301/1840.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, relacja Idy Lewitańskiej, z domu Krywiatycznej, sygn. nr S/301/1282, spisana 23 XII 1943 r.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, w: Spuścizna Szymona Datnera. Getto białostockie i jego podziemne archiwum, sygn. nr S/340/78, s. 5.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór Relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/442, relacja Rózi Wagner, s. 7.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór Relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/1737, relacja Wileka Markiewicza, s. 2.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór Relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/1864, relacja Salomona Goldmanna, s. 3–4.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór Relacji Żydów ocalałych z Zagłady, sygn. nr S/301/1801, relacje Henryka Baldingera, s. 1.
- Aleksium N., *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, w: „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, pod red. B. Engelking, J. Grabowski, D. Libionka, J. Leociak, Warszawa 2005.
- Bender S., *The Jews of Bialystok during world war II and the holocaust*, Waltham 2000.
- Berenstein T., Eisenbach A., Rutkowski A., *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1957.
- Bergman A., *Najlepszy sojusznik Hitlera*, Londyn 1981.
- Boćkowski D., *Żydzi w Białymstoku w okresie okupacji sowieckiej 1939–1941*, w: *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016.
- Bopp P., *Fremde im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009.
- Butkiewicz T., *Nazistowskie koncepcje ideologiczno-wychowawcze w ewolucji i radykalizacji „nowego człowieka” III Rzeszy: treść, cele, praktyki polityczne – wybrane aspekty*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. IX, Częstochowa 2017.
- Butkiewicz T., *Sztetl Końskie: religijna i kulturowa enklawa świata utraconego*, „Scripta Historica”, nr 26, Słupsk 2020.
- Butkiewicz T., *Synagogi w płomieniach. Kres polskiej architektury synagogałnej w latach 1939–1941 w ikonografii niemieckich żołnierzy*, „Res Politicae”, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza, t. XIV, Częstochowa 2022.
- Butkiewicz T., *Antisemitische und antijüdische Assoziation. Ideologische Typus „Ostjude” in der Photographie des deutschen Soldaten 1939–1943*, „Scripta Historica”, nr 28, Słupsk 2022.
- Butkiewicz T., *Kres żydowskiej enklawy Białegostoku i Regionu w niemieckiej ikonografii z lat 1939–1943*, w: *Żydzi wschodniej Polski*, Seria XI: *Wobec polityki*, red. J. Ławski, M. Siedlecki, Białystok 2023.
- Dmitrów E., *Grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie białostockim w pierwszych tygodniach operacji „Barbarossa”. Zadania i organizacja działań*, w: *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J. J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003.

-
- Delarue J., *Historia Gestapo*, Warszawa 2011.
  - Dekret Führera z 25 września 1939 roku o organizacji wojskowej administracji na okupowanych byłych obszarach polskich, w: *Historia administracji na ziemiach polskich. Wybór źródeł*, red. A. Konieczny, T. Kruszewski, b.d.w.
  - Friedman F. dr, *Zagłada Żydów lwowskich*, Centralna Żydowska Komisja Historyczna, Łódź 1945.
  - Fuks M., *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*, Warszawa 1999.
  - Gładysiak Ł., *Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych na froncie wschodnim w latach 1941–1945*, Poznań 2012.
  - Gnatowski M., *Żydzi Białostoczczyzny w okresie okupacji hitlerowskiej (główne problemy)*, „Studia Podlaskie”, red. H. Parafinowicz, J. Urwanowicz, A. Wyczański, t. 2, Białystok 1989.
  - Golczewski F., *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*, Padeborn 2010.
  - „Goniec Krakowski” z dnia 21 listopada 1939, nr 21, Kraków 1939.
  - Gross J. T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.
  - Grzelak Cz., Stańczyk H., *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005.
  - Grzelak Cz., Jaczyński S., Kozłowski E. (red.), *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Geneza i skutki agresji*, Warszawa 1994.
  - Hellweg W., *Litzmanstadt*, w: *Unsere Burg, Burggemeinschaft*, Crössinsee 1940.
  - Hitler A., *Mein Kampf*, t. 2, München 1925.
  - Holzer J., *Demografia*, Warszawa 2003.
  - Isakiewicz E., *Piekło ocalonych*, Warszawa 2020.
  - Jäckel E., *Hitlers Weltanschauung, Entwurf einer Herrschaft*, Tübingen 1969.
  - Jasiewicz K., *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2010.
  - *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Warszawa 2002.
  - Jędrzejewski E., *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium politycznoprawne*, Warszawa 1974.
  - Koruń M., *Walcząca Rzeczpospolita 1939–1945*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2019.
  - Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, t. LX (1), Lublin 2013.
  - Kozyra W., *Pakt Ribbentrop–Mołotow a ziemie Wschodnie II Rzeczypospolitej*, w: *Agresja sowiecka 17 września 1939 roku na Kresach Wschodnich i Lubelszczyźnie. Studia i materiały*, t. 1, Lublin 2011.
  - Kückler L., *Wieliczka – miasto bez mężczyzn*, w: *Żydzi Wieliczki i Klasna 1872–2012*, red. U. Żyznowska, A. Krzeczowska, Sierca 2012.
  - Lebediewa N. S., *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2009)*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Tortunow, Warszawa 2010.
  - Madajczyk Cz., *Deportacja i eksterminacja Żydów w Europie Środkowowschodniej*, „Dzieje Najnowsze”, r. XVIII, Warszawa 1986.

- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Malec J., Malec D., *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2000.
- Moczulski L., *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009.
- Muckermann H., *Rassenforschung und Volk der Zukunft*, Berlin 1932.
- Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku w: Pogromy antyżydowskie i antysowieckie*, Warszawa 2001.
- Musiał B., Szumski J. (red.), *Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda*, Warszawa 2012.
- Niemiecko-radziecki układ o granicy i przyjaźni, zawarty w Moskwie 28 września 1939 r., w: *Wiek XX w źródłach*, red. M. Sobańska, S.B. Lenard, Warszawa 2002.
- Pepłoński A., *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2004.
- Piskorski J., *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Warszawa 2010.
- Pilch A., *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych*, Warszawa 1984.
- *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje Kultura Religia Ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 2, Warszawa 2003.
- Rajzner R., *Losy nieopowiedziane. Zagłada Żydów Białostockich 1939-1945*, przeł. K. Godlewski, wyd. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa 2013.
- Rees L., *Hitler i Stalin. Wojna stulecia*, Warszawa 1999.
- Reich-Ranicki M., *Mein Leben*, Stuttgart–München 2000.
- Rogalewska E., *Żydzi w Białostockim getcie (1941–1943)*, w: *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016.
- Rossoliński-Liebe G., *Przebieg i sprawcy pogromu we Lwowie latem 1941 roku. Aktualny stan badań*, w: *UON, UPA i zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2017.
- Sabrin B. F., *Alliance for Murder. The Nazi – Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*, New York 1991.
- Sabrin B. F., *Pogroms in Northeastern Poland. Spontaneous Reactions and German Instigations*, w: *Leipziger Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur*, red. E. Barkan, Leipzig 2007.
- Sudoł A., *Jaka Polska nie mogła być Polską. Kulisy IV Rozbioru*, Bydgoszcz–Toruń 1993.
- Szahaj A., *Kultura upokarzania*, „Odra”, nr 2, Wrocław 2012.
- Szuchta R., Trojański P., *Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012.
- Szumiło M., „Żydokomuna” w aparacie władzy „Polski Ludowej”. *Mit czy rzeczywistość?*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej”, pod red. M. Szumiło, R. Łatka, Warszaw 2018, nr 2 (32).
- Śpiewak P., *Żydokomuna. Interpretacje historyczne*, Warszawa 2012.
- Tomaszewski J., *Historiografia polska o Zagładzie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 2 (194), Warszawa 2000.
- Tryczyk M., *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015.
- Weiss A., *The Holocaust of Ukrainian Victims*, w: *A Mosaic of Victims. Non Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*, New York 1992.

- Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Warszawa 2001.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Lublin 2007.
- Machcewicz P., Persak K. (red.), *Wokół Jedwabnego. Studia*, t. 1, *Dokumenty*, t. 2, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2002.
- Żbikowski A., *Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, Warszawa 1992, nr 2–3.

Przeprowadzone rozmowy

- N.N., rozm. przepr. w Kilonii, w dniu 23 czerwca 2016 r.
- N. Shimrat, rozm. przepr. w Tel Avivie, w dniu 27 października 2019 r.

Nośniki internetowe

- *Chronik 1908–1998*. DVF. Deutscher Verband für Fotografie [online] dvf-fotografie.de (dostęp 12.04.2021).

Tomasz Butkiewicz

Berlin, Germany

RUNNING AWAY, FEAR, HUMILIATION, HUMILIATION, RIDICULE. THE JEWISH ODYSSEY IN THE ICONOGRAPHY OF GERMAN SOLDIERS 1939–1941

Summary

The basis of the following article will be the subject's iconography, which is a visual odyssey of the Jewish community in Poland from 1939–1941. In it, we will notice fear, horror, humiliation, humiliation, ridicule and even murder. The photographs selected by the author introduce the reader to an overview of the events taking place in the first days and weeks of the German-led World War II, followed by military operations against the Soviets. Many of these shots, encapsulated in photographic frames, were taken by young (born 1920–1925) German soldiers seeing East-Polish Jews for the first time. In keeping with their National Socialist education and indoctrination, they sought them out for the photographs they took, which they then sent to their families in Germany. The frames depict: what such a war looked like and what it was. In these shots, young Germans identified with the speech of propagandist (Third Reich Minister) Joseph Goebbels (1897–1945), who on the subject of the photographs taken reported as follows: Here will be our modern artificial eye, the camera, for the swearing in of the testimony of the new time [...] Thus photography in the event of the day becomes a mission in which every German who has a camera takes part. Also, the vocabulary created for this, indoctrinated with the National Socialist worldview of young soldiers, was an essential part of the Jew-

ish odyssey. The iconography presented below-which the author purchased from private individuals and online auctions in Germany, Belgium, France and the US-and is now part of his archive-has become an exceptional, uniquely and uniquely silent historical source.

Keywords: World War II, General Government, Polish Jews, holocaust, Soviets.